

К. М. ВІТМАН

**ПРОТИДІЯ ЕКСТРЕМІСТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: УРОКИ РОСІЙСЬКОЇ
МОДЕЛІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Рассматривается возрастающая проблема ксенофобии и нетолерантности, характерная для стран постсоветского пространства. Главных причин этому несколько: начиная от неконтролируемых миграционных процессов и заканчивая неадекватной политикой государства, которая препятствует интеграции иностранцев в общество. Это способствует напряженности в отношениях между нацией и меньшинствами. Отсутствие необходимой законодательной базы только ухудшает ситуацию.

The growing problem of xenophobia, intolerance in post soviet countries is raised in the article. The main reasons are migration process and inadequate state policy, that prevent integration of foreigners into society. That causes tensions between nation and minorities. Lack of necessary laws only makes situation worse.

Проблема протидії ксенофобії, нетерпимості, різним формам екстремізму стає для України дедалі актуальнішою. Статистика стверджує: в країні частішають злочини проти іноземців на ґрунті ксенофобії. Вони з'являються в Україні внаслідок міграційних процесів, велика частина яких не перебуває під контролем держави, тобто є нелегальною. Велика кількість мігрантів перебувають в Україні транзитом, такий наплив пов'язаний з розміщенням України на перехресті транзитних шляхів у ЄС і з відсутністю контролю на російсько-українському кордоні. Незважаючи на те, що більша частина нелегалів транзитом прямує до країн ЄС, інколи з певних причин мігранти зупиняються в Україні.

Відповідно до звіту ООН за 2008 рік Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів. У середньому щороку правоохоронні органи затримують понад 30 тис. нелегальних мігрантів. Офіційно дозвіл на проживання у країні мають не більше кількох тисяч вихідців із країн «третього світу» і далеко не кожен з них має право на роботу в Україні. Після вступу в силу договору про рєадмісію з ЄС потік нелегалів зростає – всіх прибулих з української сторони повертатимуть назад (ЄС вимагає, щоб нелегалів повертали навіть через рік після того, як вони перетнули кордон). Існує загроза накопичення в Україні мігрантів, яким вдасться перетнути західний український кордон, але які будуть затримані в

країнах ЄС і відповідно до договору України з ЄС про реадмісію будуть повернуті до України, яка, в свою чергу, не має договорів про реадмісію зі східними сусідами. Належних приймальників для мігрантів в Україні не існує, коштів на депортацію виділяється в кілька разів менше, ніж потрібно.

При цьому країна не готова до інкорпорації зростаючої кількості іноземців, на відміну від західних країн, які орієнтовані на притік робочої сили з інших країн. ЄС впроваджує програми інтеграції міграційних спільнот у суспільство, в Україні ж згадки немає про них. Нелегальні мігранти поповнюють найнижчі соціальні прошарки, серед них кваліфікованих кадрів практично немає. Оскільки соціальних програм інтеграції в Україні не існує, іммігранти стають ідеальною базою для етнічної злочинності. А це посилює ксенофобію та інші вияви ворожості у ставленні до іммігрантів з боку українців. Звідси прояви нетолерантності, екстремізму, зростання соціального напруження, міжетнічні конфлікти.

Україна не готова стати учасником глобального ринку міграції трудових ресурсів. Країна має недосконале міграційне законодавство. Чітко визначеної міграційної політики немає, відсутнє бачення моделі інтеграції і адаптації прибулих етносів в українське суспільство. Але навіть в останніх державних актах, що стосуються міграційної політики, проблеми адаптації та інтеграції мігрантів взагалі не стоять на порядку денному. Основні напрями державної політики в цій сфері переважно стосуються заходів протидії нелегальній міграції для того, щоб Україна не перетворилася на буферну зону та «відстійник» для нелегальних мігрантів, які прямують транзитом до Європи. Політичні сили вже давно пропонують створити центральний виконавчий орган влади з міграції та прийняти міграційний кодекс. Адаже міграційна політика України не спроможна адекватно реагувати на виклики глобалізації. Ці два фактори – неадекватна міграційна політика та недосконале міграційне законодавство – призводять до того, що Україну наповнюють нелегальні мігранти та мігранти «низької якості», яких українці не хотіли б бачити в статусі співгромадян. Вони підживлюють ксенофобські, екстремістські прояви, оскільки найчастіше притягуються до кримінальної та адміністративної відповідальності за вчинені злочини.

Саме один з ризиків неухаги до тенденції збільшення кількості мігрантів в Україні – відсутність спеціальних освітніх заходів, програм, наприклад, у сфері соціальної та молодіжної політики, – спричиняється до збільшення радикальних інтолерантних молодіжних течій стосовно іноземців. Вияви ксенофобії, расизму та нетолерантності стають ознакою сьогодення. Насильство, ворожість та ксенофобія набувають рис організованої діяльності і входять у молодіжну моду. Скінхеди дедалі частіше маніфестують свої погляди вбивствами та побиттями іноземців. Згідно з соціологічними даними, 2008 рік за цим показником набагато випередив 2007 рік.

Здійснюють злочини проти іноземців здебільшого представники радикальних молодіжних неонацистських організацій – скінхедів. Перші скінхеди з'явилися у Великій Британії. Найбільшу ворожість вони виявляли до мігрантів з Індії та Пакистану, які були дешевою робочою силою. У наступні десятиліття цей рух охопив Західну Європу, Америку, Австралію, а з початку 90-х – і Росію. З'явилися подібні організації і в Україні. Найбільша їх кількість у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Криму, Чернігові.

Сприятливими для поширення субкультури скінхедів є соціальна невизначеність, маргінальність, соціально-економічні кризи та наявність в країні

іммігрантів. Прояви ксенофобії та масової нетерпимості до «інших» нерідко супроводжують незадовільне матеріальне становище населення, особливо молоді. Скінхедівський рух дедалі більше охоплює різноманітні соціальні та професійні прошарки українського суспільства і стає основою розвитку політичного та соціального екстремізму¹.

Влада намагається не помічати проблеми, запевняючи, що скінхедів в Україні немає, посилаючись на відсутність організацій з такою назвою. Безумовно, не варто очікувати, що скінхеди так себе офіційно називатимуть. Є окремі групи людей, яких за зовнішнім виглядом, світоглядними позиціями і мітинговими гаслами, ставленням до представників іншої раси, можна назвати скінхедами. Серед них Blood&Honour Division Ukraine, Петровські тигри, Дозор-88, Сокира Перуна, White Power – Skinhead Spectrum. В Україні немає чіткого юридичного визначення цього руху і відповідного правового ідентифікатора його представників, як відсутня в цьому сенсі й оцінка скінхедів – наскільки небезпечними для суспільства і громадян вони є. Проблема ускладнюється й тим, що злочини проти іноземців можна відстежити лише у найжорсткішому прояві – вбивстві. Нелегали зазвичай не звертаються до українських правоохоронних органів у випадку побиття або інших образ. Та й дуже часто представники правоохоронних органів стоять на ксенофобських позиціях, тому неспроможні неупереджено відреагувати на скарги іноземців.

Тим часом саме вони є найменш захищеними. В Україні небагато правових заходів захисту громадян від виявів ворожості за етнічною, расовою або іншими ознаками. Найвідомішим є ст. 161 Кримінального кодексу України – «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії». У першому положенні вищезгаданої статті стверджується, що умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, – караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого².

Друге положення встановлює, зокрема, що ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років. Якщо ж дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, були вчинені організованою групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, то вони караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Стаття 161 Кримінального кодексу України попри те, що дає правову відповідь на прояви нетолерантності, має три суттєві недоліки. По-перше, вона майже ніколи не застосовується судами, оскільки для засудження на її підставі необхідно довести умисність дій правопорушника. Відтак оскарження протиправних дій за нею не гарантує позитивний результат постраждалим від ксенофобії, оскільки довести злочин абсолютно неможливо, навіть якщо всі факти та екс-

пертні висновки свідчать про протилежне. Для того, щоб особа, яка здійснила відповідний злочин, була засуджена, потрібно довести не лише те, що зміст її висловлювань або дій був спрямований на розпалювання міжнаціональної ворожнечі або проти представників інших етносів, рас або релігій, потрібно довести намір, а це практично неможливо.

По-друге, в Україні вкорінений стереотип про те, що в серед толерантних українців на етнічному, расовому та інших підґрунтях ворожості злочинів немає і бути не може апіорі. Всі випадки є скоріше винятком, ніж правилом. Не лише представники політикуму користуються цим стереотипом, а й правоохоронні органи, покликані захищати громадян від виявів ворожості та екстремізму. Натомість вони кваліфікують злочини на ґрунті нетолерантності як дрібне хуліганство, нещасні випадки, злочини з метою пограбування. Цим самим не лише намагаються не створювати прецедент притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 161 УКК, а й викривляють офіційну статистику цих явищ.

По-третє, найбільшим недоліком вищезгаданої статті є те, що вона захищає громадян, але не апатридів та іноземців. Відповідно нелегальні та легальні мігранти не можуть до неї апелювати, що є серйозною правовою прогалиною в законодавчому полі. Зі змісту ст.161 випливає, що передбачене нею діяння, вчинене щодо іноземців та осіб без громадянства, не є злочином. Це при тому, що саме вони найчастіше стають жертвами расової та етнічної ворожнечі і набагато більше потребують захисту від неї, ніж громадяни України. Але держава послідовно захищає лише своїх громадян. Цим самим порушуються норми Конституції. Ст. 24 Основного Закону стверджує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом: не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Ст. 26 поширює дію конституційних прав та свобод на негромадян, проголошуючи, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Ст. 161 КК України фактично порушує ці положення.

Україні відверто бракує дійового, ефективного законодавчого поля для боротьби з виявами ворожості, ксенофобії, нетолерантності та інших різновидів екстремізму. Більшість законодавчих ініціатив останнього року зводилася до посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за них. Але посилення відповідальності жодним чином не наблизило можливість застосування на практиці відкоригованої ст. 161 КК України. Великою проблемою залишається також брак юридичної термінології. Зокрема, в законопроектах часто використовується значна кількість таких термінів, як «екстремізм», «ксенофобія», «антисемітизм», «расова і релігійна нетерпимість», об'єктивне тлумачення яких неможливе через відсутність законодавчого визначення. Тому при застосуванні на практиці непродуманих законодавчих ініціатив їх положення можуть використовуватись не як інструмент для боротьби екстремістськими угрупованнями, а як інструмент придушення інакомислення та опозиційних поглядів. Адже під вільно витлумаченим поняттям «екстремізму» можна розуміти й виступи опозиціонерів, в яких вони обвинувачують представників влади в корупції чи порушенні прав і свобод громадян.

Отже, насамперед необхідно дати правове визначення цим явищам, а потім розпочинати боротьбу з ними, щоб уникнути різних тлумачень. Більша частина запропонованих змін до Кримінального кодексу України останнім часом дають підстави стверджувати, що посилення відповідальності за вияви ксенофобії, ворожнечі та нетерпимості не означатиме подолання цих явищ. Більше того, ці зміни мають усі шанси стати чудовим методом боротьби з політичними та ідеологічними противниками за допомогою кримінальної та адміністративної відповідальності. Здебільшого депутати пропонують «косметичні» зміни, тоді як Україна потребує розробки всього законодавчого поля для боротьби з подібними явищами. Цьому сприятиме окремий закон, в якому буде чітке юридичне визначення явищу та його проявом паралельно з посиленням відповідальності в Кримінальному та Кодексі адміністративного судочинства за вияви нетолерантності, розпалювання міжетнічної ворожнечі тощо.

В цьому контексті Україні слід скористатися досвідом Російської Федерації, в якій проблема ксенофобії, етнічної, релігійної нетолерантності та інших виявів екстремізму стоїть особливо гостро. Модель етнонаціональної політики Росії характеризується тим, що дає відповіді на конкретні проблеми, на відміну від української, яка взагалі уникає вирішення нагальних викликів етнонаціональних відносин, воліючи удавати, що їх не просто існує. В результаті після Конституції 1996 року фактично не було прийнято жодного національного законодавчого акту, який би став відповіддю на проблеми етнополітичної царини. В Україні національну карту загрози стабільності та цілісності держави розігрували набагато рідше, тому активність у прийнятті потрібних законів була набагато меншою, ніж у Росії.

На даний момент правовою основою етнонаціональної політики України є: Декларація прав національностей України 1991 р., Закон «Про національні меншини» 1992 р. та Конституція України, які відповідають міжнародно-правовим актам, що регулюють сферу етнонаціональних відносин, а також низка міжнародних документів, ратифікованих Україною. Законодавці наступним завданням поставили прийняття Концепції державної етнонаціональної політики, яка б заклала базу для регулювання всієї етнонаціональної сфери відносин в Україні і стала основою для прийняття конкретних законів на її виконання. Вже понад 10 років вносяться проекти Концепції, однак компромісу їй досі не досягнуто. Всі вони були відхилені, оскільки потребували серйозного наукового доопрацювання з урахуванням прогнозування наслідків реалізації усіх норм документу. Головним недоліком більшості проектів було те, що вони не мали універсального характеру і до їх розробки не долучалися представники якщо не всіх, то хоча б більшої частини національних меншин, що проживають в Україні. Тому проекти Концепції не враховували їх побажання та пропозиції щодо підтримання міжетнічної злагоди та забезпечення рівноправного розвитку всіх меншин.

Існувала небезпідставна загроза: прийняття будь-якого із цих законопроектів могло сприяти не зміцненню міжетнічного миру та злагоди в країні, а навпаки, розпалюванню міжетнічних конфліктів. Крім того, для української законотворчості в етнонаціональному питанні характерне нерозуміння важливості нюансів, яке додає неабиякої гостроти національному питанню, та потреби надзвичайно виваженого підходу законодавця до регулювання етнічних питань. Нормативно-правові акти можуть стати новою підставою міжетнічних конфліктів, якщо надан-

ня якихось особливих прав та привілеїв одним етносам або меншинам порушуватиме права інших.

Наслідком лобіювання та вагань став очевидний факт: існуючі механізми здійснення етнопонаціональної політики не відповідають реаліям. Адже модель етнопонаціональної політики України полягає здебільшого в усуненні держави від регулювання етнопонаціональних відносин. Натомість Росія набагато уважніше ставиться до цієї сфери, хоча б з огляду на наявність сепаратистських тенденцій, які загрожували дезінтеграцією держави. Російська Федерація прийняла Концепцію державної національної політики ще в 1996 р. Нині вона визнана застарілою. Тому відповіддю на тенденції розвитку етнопонаціональної ситуації в країні стануть, з одного боку, проекти нової Концепції національної політики, а з іншого – конкретні цільові закони, що відповідають на поточні виклики розвитку міжетнічних відносин у Росії.

Таким чином, окремі, особливо гострі етнопонаціональні проблеми стануть об'єктом регулювання конкретних законів. Натомість в Україні фактично немає ні загальної, сучасної бази регулювання відносин в етнопонаціональній сфері, ні конкретних законів, що відповідали б на етнопонаціональні виклики. Вищезгадані проблеми зростання етнічної та інших видів нетолерантності, ксенофобії та усіх форм ворожості та екстремізму взагалі не знаходять чіткої відповіді. Тоді як у Російській Федерації ще в 2002 році було прийнято окремий універсальний закон, який дає відповідь на подібні проблеми – починаючи від ксенофобії, пропаганди національної ворожнечі та расизму і завершуючи терористичною діяльністю.

В цілому підхід обрано правильний, адже екстремізм – це схильність до крайніх поглядів і дій у політиці. Крайнім проявом екстремізму є злочинні дії та тероризм². Скажімо, крайнім проявом (екстремізмом) у етнічній нетолерантності будуть вбивства людей за етнічною ознакою або навіть етноцид. Цей закон Росія прийняла в 2002 р., але вже в 2006 р. вдосконаливала його. Цей факт вказує на безпідставність фобії українських законодавців з приводу хисткого балансу відносин в етнопонаціональній сфері України. Адже недосконале положення завжди можна відкоригувати, тоді як йти шляхом замовчування етнопонаціональних проблем – найменш раціональний шлях, який призводить до їх посилення.

Повернімося до російського закону «Про протидію екстремістській діяльності»³. З огляду на доцільність вивчення досвіду РФ у сфері врегулювання етнопонаціональних відносин він потребує окремого аналізу. Ним до екстремістської діяльності було віднесено цілий спектр протиправної діяльності на ґрунті нетолерантності, зокрема: насильницьку зміну конституційного ладу; здійснення терористичної діяльності або публічне виправдання тероризму; збурення расової, національної або релігійної, а також соціальної ворожнечі, пов'язаної з насильством або закликами до насильства; приниження національної гідності; здійснення масових безчинств, хуліганських дій та актів вандалізму з мотивів ідеологічної, політичної, расової, національної або релігійної ненависті; пропаганду виключності, вишесті або неповноцінності громадян відповідно до їх релігійної, соціальної, расової, національної або мовної належності; порушення прав та свобод людини і громадянина, завдання шкоди здоров'ю та майну громадян у зв'язку з їх переконаннями, расовою або національною належністю або соціальним походженням; створення та (або) поширення друкованих, аудіо- та інших матеріалів, призначених для публічного використання, які містять хоча б один з вищезгада-

них пунктів; пропаганда та публічне демонстрування нацистської атрибутики; публічні заклики до здійснення вищезгаданої діяльності, а також заклики, що виправдовують вищезгадану діяльність; фінансування екстремістської (вищезгаданої діяльності), або інше сприяння в планування, підготовці, організації екстремістських дій.

Із ст. 1 закону робимо висновок, що під екстремістську діяльність підпадає велика кількість дій, його суть зводиться до протидії крайнім формам релігійної, етнічної, расової, соціальної нетолерантності. Якщо, скажімо, в 2008 р. в Україні пропонувалася ціла низка розрізнених законопроектів, то в Росії протидія ксенофобії та інших різновидам нетолерантності була зведена в один закон, включно з протидією русофобії. У 2008 р. українські законодавці висунули, зокрема, наступні ініціативи: законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення відповідальності за розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ворожнечі)», що є відповіддю на дедалі більше поширення нових видів нетолерантності, або законопроект «Про внесення змін до Кодексів України щодо запровадження відповідальності за приниження гідності українського народу», яким депутати намагалися запровадити відповідальність за українофобію. Обидва проекти не були прийняті. Тому Україні слід скористатися досвідом Росії, яка прийняла один комплексний закон, що систематизував прояви нетолерантності та запровадив відповідальність за їх поширення або підбурювання до них.

Розглянемо докладніше боротьбу з екстремізмом у Росії. Основними принципами протидії екстремістської діяльності згідно з вищезгаданим законом є: дотримання й захист прав і свобод людини і громадянина; законність; гласність; пріоритет дотримання безпеки Російської Федерації; пріоритет заходів, спрямованих на попередження екстремістської діяльності; співробітництво держави із громадськими й релігійними об'єднаннями, іншими організаціями, громадянами в протидії екстремістській діяльності; неминучість покарання за здійснення екстремістської діяльності (ст.2).

Попри те, що закон основний акцент робить на протидії екстремістській діяльності, основні його норми зводяться не лише до означення явищ та встановлення відповідальності за них. Протидія крайнім формам нетолерантності здійснюється насамперед за рахунок профілактичних заходів, спрямованих на попередження екстремістської діяльності, у тому числі на виявлення й наступне усунення причин і умов, що сприяють активізації проявів нетолерантності в російському соціумі (ст.3). А вже потім за рахунок виявлення та припинення екстремістської діяльності громадських і релігійних об'єднань, організацій та фізичних осіб. Закон зобов'язує органи влади в межах своєї компетенції в пріоритетному порядку здійснювати профілактичні, у тому числі виховні, пропагандистські заходи, спрямовані на запобігання екстремістській діяльності. Тобто федеральні органи державної влади, органи державної влади суб'єктів Російської Федерації, а також органи місцевого самоврядування і є суб'єктами протидії крайнім проявам нетолерантності⁴.

Особлива увага законом приділяється відповідальності ЗМІ за поширення екстремістських матеріалів та здійснення екстремістської діяльності. Діяльність такого ЗМІ, який тиражує нетолерантність, ксенофобію та ворожнечу, може бути припинена за рішенням суду. Також суд може призупинити реалізацію

відповідних номерів періодичного видання або тиражу з метою недопущення продовження поширення екстремістських матеріалів. Це положення особливо актуальне для України, де окремі видання роками тиражують нетолерантність та ксенофобію, і держава, за чинної законодавчої бази, неспроможна зупинити такі прояви екстремізму. Навпаки, відомий антисемітський журнал «Персонал Плюс» реагує на всі публікації та телесюжети, в яких йому закидають антисемітизм, і подає позови на спростування недостовірної інформації. Причому дуже часто виграє такі справи. Українські законотворці надмірно побоюються, що надзвичайна легкість заборони видань у подібний спосіб може стати механізмом боротьби зі свободою слова в Україні. В Російській Федерації подібних фобій не спостерігається. За допомогою закону «Про протидію екстремістській діяльності» було закрито декілька видань. Безумовно, свобода слова страждає від подібних превентивних заходів, але їх пріоритетність визначена цим законом.

За здійснення екстремістської діяльності громадяни Російської Федерації, іноземні громадяни й особи без громадянства несуть кримінальну, адміністративну й цивільно-правову відповідальність у встановленому законодавством Російської Федерації порядку. Тобто російське законодавство не звільняє від відповідальності за вияви нетолерантності жодну категорію осіб, незалежно від наявності громадянства.

Підсумовуючи, слід зазначити, що українським законодавцям слід відійти від політики уникнення будь-яких дій у сфері етнопонаціональних відносин, начебто щоб запобігти погіршенню ситуації та порушенню міжетнічного балансу. Пасивна модель ігнорування викликів доводить свою неспроможність⁵. Міграційні потоки зростають, мігранти не інтегруються в українське суспільство, оскільки не мають для цього ні підстав, ні можливостей, зростає невдоволення з боку українців, частішають прояви нетолерантності. Недосконала законодавча база не дозволяє адекватно на них відреагувати, тому потребує не косметичного вдосконалення, а радикального напрацювання. Українським законодавцям слід було б скористатися досвідом сусідів у цій сфері, зокрема Російської Федерації, яка на працювала ефективний механізм протидії виявам ксенофобії та іншим проявам нетолерантності у вигляді Закону «Про протидію екстремістській діяльності».

1. Карпюк Г. Скінхеди б'ють першими // Дзеркало тижня. – <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/640/56214/>. 2. Что такое терроризм и экстремизм. – <http://www.padchin.narod.ru/terror/terror1.html> 3. Федеральный закон Российской Федерации // Российская газета. – <http://www.rg.ru/2006/07/29/ekstremizm-protivodejstvie-dok.html> 4. Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. N 148-ФЗ О внесении изменений в статьи 1 и 15 Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности» // Российская газета. – <http://www.rg.ru/2006/07/29/ekstremizm-protivodejstvie-dok.html>. 5. Экстремизм // Интернет-энциклопедия «Википедия» – http://ru.wikipedia.org/wiki/Экстремизм#.D0.97.D0.B0.D0.BA.D1.80.D1.8B.D1.82.D0.B8.D0.B5_.D0.B3.D0.B0.D0.B7.D0.B5.D1.82.D1.8B_.C2.AB.D0.94.D1.83.D1.8D.D0.BB.D1.8C.C2.BB